

RRETH PERFEKTIT DHE FORMIMIT TË TIJ NË GJUHËN LATINE

Prof. Asoc. Dr. Elda Resmja Molla

Departamenti i Gjuhës Italiane

Fakulteti i Gjuhëve të Huaja, Universiteti i Tiranës

E-mail: elda.resnja@unitir.edu.al

PËRMBLEDHJE

Gjuhët indoevropiane, pavarësisht nga ndryshimet si rrjedhojë e evolucionit ndër shekuj, ruajnë shumë tipare të përbashkëta në strukturat e tyre gramatikore. Gjuha latine njihet si një gjuhë e tipit sintetik-analitik ku në sistemin foljor ka vepruar fuqishëm prirja për të shprehur kuptime gramatikore të reja, falë ruajtjes apo aftësisë shprehëse të formave gramatikore. Kjo ka bërë që të ruhet e të zhvillohet një larmi formash gramatikore.

Folja në gjuhën latine si pjesë e ndryshueshme e ligjëratës ka kategorinë gramatikore të kohës. *Perfectum* është një nga gjashtë kohët e foljes dhe bën pjesë në sistemin e kohëve të perfectum-it, thënë ndryshe, kohë që shprehin një veprim të përfunduar. Është një nga format e trashëguara nga një fazë e hershme indoevropiane dhe njihet ndryshe dhe si perfekt i sintetik.

Punimi synon të bëjë një përmbledhje të temave të perfektit latin, mënyrës së formimit të tyre, në formën veprorë. Për t'i konkretizuar, do të merren foljet më të përdorura në gjuhën latine, qofshin ato të rregullta apo të parregullta.

Fjalët çelës: eptim, paradigmë, perfekt sintetik, sistem foljor.

ABSTRACT

Indo-European Languages, despite the differences that have emerged through centuries of evolution, preserve many common features in their grammatical structures. Latin is known as a synthetic-analytical language in which the tendency to express new grammatical meanings has remained strong, thanks to preservation and expressive capacity of its grammatical forms. As a result, a rich diversity of grammatical forms has been both preserved and further developed. The verb in Latin is a variable part of speech and possesses the grammatical category of tense. *Perfectum* is one of the six Latin verb tenses included in the *perfectum* tense system. It is also an inherited form from an early Indo-European stage, known as synthetic perfect. This paper aims to summarize the different forms of Latin perfect and their formation in the passive voice. In order to achieve this, both regular and irregular verbs have been analyzed.

Key words: inflection, paradigm, synthetic perfect, verbal system.

Latinishtja¹ bën pjesë në familjen e gjuhëve indoevropiane dhe njihet si gjuha nga e cila lindën gjuhët romane (ose neolatine), te të cilat vërehet prania e theksuar e elementit latin, jo vetëm në leksik, por dhe në struktura gramatikore. Nga studiuesit është pranuar se në lindjen dhe zhvillimin e gjuhëve si italishtja, spanjishtja, portugalishtja, frëngjishtja², ka ndikuar pikërisht latinishtja e folur (*sermo vulgaris*). Kjo ishte gjuha që flitej nga populli në jetën e përditshme dhe ishte e hapur ndaj ndryshimeve.

Latinishtja si gjuhë indoevropiane ka trashëguar prej saj disa tipare, por nga ana tjetër ka sjellë risi të dukshme. Ndryshimit të strukturës gramatikore të gjuhëve nuk i ka shpëtuar as latinishtja, e cila njihet si një gjuhë e tipit sintetik-analitik, ku në sistemin foljor ka vepruar fuqishëm prirja për të shprehur kuptime gramatikore të reja, falë ruajtjes apo aftësisë shprehëse të formave gramatikore. Kjo ka bërë që të ruhet e të zhvillohet një larmi formash gramatikore.

Në qendër të punimit do të jetë *perfekti aktiv*, si një nga format e trashëguara nga një fazë e hershme indoevropiane dhe njihet ndryshe dhe si *perfekti sintetik*³. Nuk kemi të bëjmë me një ndërtim perifrastik, siç e gjejmë në gjuhët e sotme romane apo gjermanike, të formuar nga pjesorja e foljes që zgjedhohet dhe nga format kohore përgjegjëse të foljes ndihmëse *kam*. Siç dëshmon Meillet⁴ tipi vepror *habeo dictum*⁵ “shfaqet shumë vonë, në epokën kur janë formuar gjuhët romane.

Megjithatë, duhet përmendur fakti se latinishtja klasike shfrytëzonte një ndërtim perifrastik të përbërë nga folja *habeo* dhe *participium perfectum* të foljes. Kjo ndodh te disa folje.

perspectum habeo, njoh mirë
statutum habeo, jam i vendosur
persuasum habeo, jam i bindur.

Në sistemin foljor të latinishtes flitet për sistemin e së tashmes (ose *infectum*), ku bëjnë bëjnë pjesë: *praesens* (e tashmja), *imperfectum*, (e pakryera) *futurum* (e ardhmja).

Sistemi tjetër është ai së kryerës (ose *perfctum*), ku futen: *perfectum* (e kryera

1 Latinishtja në shekujt IV-III p.e.s ishte dialekt dhe flitej në qendër të gadishullit Apenin. Të mos harrojmë se ekzistonin dhe dialekte të tjera. Përmendim dialektin e etruskëve, të oskëve, umbrëve si dhe greqishten (e përhapur në Magna Graecia, krahina të Italisë së Jugut ku grekët kishin ngritur koloni).

2 Të përmendim këtu dhe faktin se latinishtja vulgare ka çuar dhe në lindjen e dy gjuhëve romane lindore; dalmatishtja, tanimë e zhdukur dhe rumanishtja.

3 Tipi i lashtë i perfektit i.e nuk është ruajtur gjatë zhvillimit historik të gjuhëve indoevropiane, sepse pjesërisht kuptimi i tij është dobësuar dhe reduktuar në atë të kohës së tashme si te *memini* “më kujtohet” e latinishtes ose është reduktuar në kuptimin e preteritit si te *cecini* “këndova”. *Esquisse d’une histoire de la langue latine*, Paris, [Meillet, A. 1931:141]

4 Meillet, vep.cit. f.142

5 *portavit* > *habet portatum* Perfekti sintetik i lat. klasike plotësohet me perfektin analitik sipas skemës *habere* + PPP Rosam portavit. Rosam portatam habet.

dhe e kryera e thjeshtë), *plusquamperfectum* (mëse e kryera, e cila mbulon dhe të kryerën e tejshkuar) dhe *futurum secundum* (e ardhmja e përparme) Emërtohet një veprim i përfunduar.⁶

Tema e perfektit është njëra nga temat kryesore të sistemit foljor. Për t'u njohur me një folje, duhet të njohim tri temat themelore të saj, të cilat na çojnë te temat e tjera. Ky informacion jepet gjithmonë me anë të paradigmës, e cila përmban një informacion të rëndësishëm për çdo folje:

- Veta I dhe II njëjës e së tashmes së dëftores. Nëpërmjet këtyre përftohet tema e prezentit.

Nga kjo temë do të rrjedhin të gjitha kohët e *infectum*-it.

- Veta I njëjës e perfektit të dëftores. Nëpërmjet kësaj zbulojmë temën e perfektit. Nga kjo temë rrjedhin të gjitha kohët e *perfectum*-it.
- Supini me **-um** na siguron temën për disa nga format e pashtjelluara të foljes.
- Paskajorja e së tashmes. Kjo na siguron temën e së tashmes dhe sqaron njëkohësisht se në cilin zgjedhim bën pjesë folja.

Po japim disa shembuj.

v.I	v. II	perfekti	supini	infinitivi	tema tashm	tema perfekt	tema supin	zgjedhimi
<i>narro</i>	<i>narras</i>	<i>narravi</i>	<i>narratum</i>	<i>narrare</i>	<i>narr-</i>	<i>narrav-</i>	<i>narrat-</i>	<i>I</i>
<i>deleo</i>	<i>deles</i>	<i>delevi</i>	<i>deletum</i>	<i>delēre</i>	<i>del-</i>	<i>delev-</i>	<i>delet-</i>	<i>II</i>
<i>cano</i>	<i>canis</i>	<i>cecini</i>	<i>cantum</i>	<i>canēre</i>	<i>can-</i>	<i>cecini-</i>	<i>cant -</i>	<i>III</i>
<i>finio</i>	<i>finis</i>	<i>finivi</i>	<i>finitum</i>	<i>finire</i>	<i>fin-</i>	<i>finiv-</i>	<i>finit-</i>	<i>IV</i>

Për të gjitha foljet tema e perfektit gjendet duke hequr mbaresën **-i** të vetës së parë. Kjo temë është pjesë e paradigmës dhe jepet në çdo fjalor.

Tema e perfektit na paraqitet me ndryshime të dukshme, krahasuar me temën e prezentit. Po japim rastet më të zakonshme.

Tema e ngjashme me atë të prezentit

Më e përhapur është te foljet e zgjedhimit të tretë.

Paradigma	zgjedhimi	tema e prez.	tema e perf.
-----------	-----------	--------------	--------------

6 Termat janë në latinisht: *infectum* nga *in* – privues, *perfectum* “që ka përfunduar). Këto terma janë përdorur dhe nga Varroni, gramatikani i parë i gjuhës latine.

<i>prandĕo, es, prandi,</i>	II	<i>prānd-</i>	<i>prānd-</i>
<i>pransum, prandĕre</i>	III	<i>bīb-</i>	<i>bīb-</i>
<i>bībo, is, bībi, bibĕre</i>	III	<i>accēnd-</i>	<i>accēnd-</i>
<i>accendo, is, accendi,</i>			
<i>accensum, accendĕre</i>			

Tema e perfektit me shkallë të ndryshme apofonike

Tema e perfektit në shumicën e rsateve ndryshon nga ajo e prezentit vetëm nga natyra e rrokjes së rrënjës (apofonia kuantitative). Ka raste ku vërehet ndryshim me anë të apofonisë kuantitative dhe kualitative njëkohësisht.

Paradigma	zgjedhimi	tema e prez.	tema e perf.
<i>vīdeo, es, vīdi, visum, ĕre</i>	II	<i>vīd-</i>	<i>vīd-</i>
<i>vĕnio, is, vĕni, ventum, ire</i>	IV	<i>vĕn-</i>	<i>vĕn-</i>
<i>fācio, is, fĕci, factum, ĕre</i>	III	<i>fāc-</i>	<i>fĕc-</i>
<i>frāngo, is, frĕgi, fractum, ĕre</i>	III	<i>frāng-</i>	<i>frĕg-i</i>

Tema me dyfishim

Tema e prezentit, shpesh me shkallë të ndryshme apofonike, paraprihet nga një rrokje e formuar nga bashkëtingëllorja në fillim të foljes e **-ĕ** ose nga zanorja e rrënjës.

Paradigma	zgjedhimi	tema e prez.	tema e perf.
<i>do, das, dĕdi, datum, are</i>	I	<i>d-</i>	<i>dĕd-</i>
<i>cado, is, cecīdi, ĕre, tango,</i>	III	<i>cad-</i>	<i>cĕcīd-</i>
<i>tetīgi, tactum, ĕre, mordeo,</i>	III	<i>tang-</i>	<i>tĕtīg-</i>
<i>es, momordi, morsum, ĕre</i>	II	<i>mord-</i>	<i>momord-</i>

Tema me **-s** (perfekti sigmatik)

Bashkimi i **-s** me bashkëtingëlloren e fundit të temës sjell ndryshime fonetike. Foljet me këtë mënyrë formimi janë kryesisht folje të zgjedhimit III, por dhe të zgjedhimeve të tjera. Në këtë temë është ruajtur aoristi sigmatik indoevropian, i karakterizuar nga sufiksi **-s**⁷. Tema e perfektit ndryshon falë pranisë së **-s**, e cila

7 Të krahasohen: gr. *λυω, ἐλυσσα*: lat. *dūco, dūxi*: shq. *jam, qeshë; jap, dhashë*

kur takohet me bashkëtingëlloren e fundit, sjell ndryshime fonetike

(grykore + s = x):

rënia e dhëmbore: asimilimi etj.

Perfektin sigmatik e gjejmë te folje me temë në bashkëtingëllore hundore të ndërfutur, si *iungo, ingo, stringo* etj.

Paradigma	zgjedhimi	tema e prez	tema e perf.
<i>dico, is, dixi, dictum, ëre</i>	III	<i>dic-</i>	<i>dix-</i>
<i>mitto, is, misi, misum, ëre</i>	III	<i>mis-</i>	<i>mis-</i>
<i>sentio, sensi, sensum, ire</i>	IV	<i>sent-</i>	<i>sens-</i>
<i>iubeo, es, iussi, ëre</i>	II	<i>iub-</i>	<i>iuss-</i>
<i>suadeo, es, suasī, suasum, ëre</i>	II	<i>suad-</i>	<i>suas-</i>

Tema e perfektit me **-u**

Është tema e foljeve të zgjedhimit të dytë, por nuk mungojnë dhe folje të zgjedhimeve të tjera. Kjo u paraprihet nga një zanore e shkurtër.

Paradigma	zgjedhimi	tema e prez.	tema e perf.
<i>veto, as, vetui, vetitum, are</i>	I	<i>vet-</i>	<i>vetu-</i>
<i>doceo, es, docui, doctum, ëre</i>	II	<i>doc-</i>	<i>docu-</i>
<i>aperio, is, aperui, apertum, ire</i>	IV	<i>aper-</i>	<i>aperu-</i>
<i>studeo, es, studui, ëre</i>	II	<i>stud-</i>	<i>studu-</i>
<i>taceo, es, tacui, tacitum, ëre</i>	II	<i>tac-</i>	<i>tacu-</i>

Tema e perfektit në **-v**

Foljet me këtë temë perfektit janë kryesisht folje të zgjedhimit I dhe IV dhe kanë temën foljore me zanore të gjatë (**-ā, -ī**). Zanorja që paraprin **-v**, është e gjatë.

Paradigma	zgjedhimi	tema e prez.	tema e perf.
<i>neco, as, necavi, necatum, are</i>	I	<i>nec-</i>	<i>necav-</i>
<i>fleo, es, flevi, fletum, ěre</i>	II	<i>fl-</i>	<i>flev-</i>
<i>peto, is, petivi, petĭum, ěre</i>	III	<i>pet-</i>	<i>petiv-</i>
<i>scio, is, scivi, scitum, ire</i>	IV	<i>sc-</i>	<i>sciv-</i>
<i>audio, is, audivi, auditum, ire</i>	IV	<i>aud-</i>	<i>audiv-</i>

Tema me rrĕnjĕ tĕ ndryshme

Nĕ disa raste tema e prezentit dhe e perfektit burojnĕ nga rrĕnjĕ krejt tĕ ndryshme.

Paradigma	zgjedhimi	tema e prez.	tema e perf.
<i>sum, es, fui, esse</i>	atematike	<i>es-/s</i>	<i>fū-</i>
<i>fero, fers, tuli, latum, ferre</i>	atematike	<i>fer-</i>	<i>tul-</i>

Pas gjithĕ kĕtyre shembujve dhe tabelave, natyrshĕm lind pyetja. Pse gjithĕ kjo shumĕllojshmĕri temash te perfekti? Kjo dukuri shpjegohet me faktin se te kjo kohĕ janĕ shkrirĕ dy kohĕ indoevropiane. Kĕto janĕ lehtĕsisht tĕ dallueshme nĕ greqishten e vjetĕr. Bĕhet fjalĕ pikĕrisht pĕr **aoristin** dhe **perfektin** dhe secila kishte temĕ foljore tĕ dallueshme nga ajo e prezentit. Shkak mund tĕ ishte prania e morfemave tĕ veĕanta dhe shkallĕ tĕ ndryshme apofonike.

Nĕ gjuhĕn latine, siĕ ĕshtĕ pranuar nga studiuesit, janĕ shkrirĕ format e hershme tĕ aoristit dhe tĕ perfektit.

Tĕ krahasojmĕ:

lat. *scripsi* perf. i *scribo* “shkruaj” greq. *ĕγραφω* aorist i *γραφω* “shkruaj”. dhe perfekti i fortĕ me dyfishim dhe ndĕrrim vokalik. (lat. *pepĭli pef.* i foljes *pello* “dĕboj”, greq. *λĕλοιπα* perf. i *λĕπω* “lĕ”).

Perfektin nĕ –*ui*, –*vi* janĕ formime tipike latine te foljet me temĕ nĕ zanore.

Perfektin mbetet njĕ nga kohĕt mĕ tĕ pĕrdorura nĕ fjalinĕ latine, si nĕ fjalitĕ kryesore, ashtu dhe nĕ ato tĕ nĕnrenditura. Nĕ sajĕ tĕ funksioneve qĕ ka, dallojmĕ:

Perfektin i sĕ tashmes ose ai logjik, i cili tregon njĕ veprim tĕ kryer nĕ tĕ shkuarĕn e afĕrt. Nĕ shqipe vjen me tĕ kryerĕn.

*Ad majora nos natura **confirmavit**.*

Natyrë na ka krijuar për gjëra të mëdha.

Perfekti historik i cili shpreh para së gjithash aspektin absolut në të shkuarën. Në këtë rast përkon me të kryerën e thjeshtë të shqipes.

*Caesar proelium **commisit**.*

Cezari nisi betejën.

Ndonjëherë mund të shprehë veprim në të shkuarën, pa asnjë lidhje me të tashmen. Në këtë rast në shqipe vjen me të pakryerën.

*Ut supra **dixi**....*

Siç po thoja më parë...

Perfekti mund të shprehë dhe një veprim të përfunduar, pasojat e të cilit janë të qarta dhe në të tashmen. Në këtë rast flasim për perfektin logjik dhe vjen në shqipe me të tashmen ose me të kryerën.

*Qualis Verris adulescentia fuerit, **meministis**.*

Ju e dini mirë se si ka qenë adoleshenca e Verrit.

Interesant mbetet dhe perfekti i përdorur në sentenca apo proverba. Në përgjithësi vjen në shqipe me të tashmen.

*Nihil sine magno vita labore **dedit** mortalibus.*

Jeta nuk u jep njerëzve asgjë pa mund.

Punimi kishte si qëllim të na njihje me perfektin sintetik të latinishtes, si një nga format e trashëguara nga një fazë e hershme indoevropiane. Nisur nga karakteristikat, kategoritë dhe funksioni i vet në fjali, perfekti mbetet një rast i veçantë, që ngjall interes në fushën e gjuhësisë historike në studime të mëtejshme. Urojmë që punimi të jetë një ndihmë për sqarimin e disa dukurive gjuhësore në sistemin foljor të gjuhëve me burim nga latinishtja apo dhe në gjuhë të veçanta, siç është shqipja, ku ndikimi i latinishtes vërehet dukshëm.

BIBLIOGRAFIA

- DEMIRAJ, Sh. (1986). *Gramatikë historike e gjuhës shqipe*, 8 Nëntori, Tiranë.
- DEMIRAJ, Sh. (1988). *Gjuha shqipe dhe historia e saj*, 8 Nëntori, Tiranë.
- DOMI, M. (1997). *Aoristi dhe perfekti, përgjithësira mbi sistemin foljor indoevropian*, revista Perla, nr.4 , Tiranë.
- EMBICK, D. *Features, syntax and categories in the latin perfect*, <https://www.ling.upenn.edu>
- Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, (1995). *Gramatika e gjuhës shqipe I Morfology*, Tiranë.
- Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, (1997). *Gramatika e gjuhës shqipe II Syntax*, Tiranë.
- FLOCCINI, N. (1999). *Comprendere e tradurre*, Bompiani, Milano.
- WRIGHT, R. (1991). *Latin and the romance languages in the early Middle Ages*, përgatiti për botim, Routledge, Londër.
- SIVIERI, A, VIVIAN P. (1986). *Avviamento allo studio comparato delle lingue classiche*, D'Anna, Firenze.
- TANTUCCI, V. (1985). *Urbis et orbis lingua*, Bologna.
- TRAGLIA, A. (1950). *La flessione verbale latina*, SEI, Torino.